

тошбосма наслрлари кирини мумкин. Шоир дастхати мавжуд булмаган вақтда, матнини шоир яратган кўришсини тўлиқ тиклашнинг имкони йўқ. Матн муаллифи назорати остида кўчирилган кўлёманинг ҳам аҳамияти катта, аммо асар матни кўчирилиб боргани сари ўзгариш ва хатоларнинг кўпайиши табиий. Шу боис, шоир яратган матнга иложи борича яқин бир матн яратилганда интилиш матншунослик олдидаги бош разифа ҳисобланади. Бундай маъна бир неча аҳамиятли кўлёмалар асосида чоғиштириб яратилади ва йигма - танқидий матн деб аталади.

Йигма - танқидий матнини тузишда асарнинг муаллиф яратган ёки у яратган нусхага энг яқини асос қилиб олинади. Бунда асар яратилган даврдан узоқроқ, аммо матн мукаммал, сифатли ифодасини тошган кўлёмалардан ҳам фойдаланиш мумкин. Йигма-танқидий матнга "Маҳбубул-қулуб" асари (М., 1948) матни наслрини мисол қилиб олиш мумкин. Йигма-танқидий матн муаллиф дастхати ёки муаллиф назорати остида кўчирилган кўлёма мавжуд бўлмаган ҳолда амалга оширилади. Бундай матн муаллиф яратган асл матнни яратган йўлидаги бир босқичдир. Муаллиф дастхати ёки муаллиф назорати остида кўчирилган кўлёма мавжуд бўлганида энди илмий - танқидий, яъни, муаллиф яратган матнга энг яқин матн тўғрисида гапирини мумкин. Бироқ илмда бу соҳадаги фикрлар турлича бўлиб, йигма-танқидий матн ва илмий-танқидий матн тушунчаларини бирлаштириб юбориш ҳолилари ҳам мавжуд. Ўзбек матншуноси П. Шамсиев Навоий "Ҳайрат ул аброр" достонини олти ишончли кўлёмасидан фойдаланиб, унинг илмий-танқидий матнини яратган. Уларни шартли тарзда ҳарфлар билан белгиллаган :

- А - Абдулжамил котиб кўлёмаси. (Абдулжамил Навоийнинг шахсий котиби бўлган).
- Б - Султон Али Машхадий кўлёмаси. (Султон Али Навоийнинг шахсий котиби, машхур хаттот бўлган).
- В - XVI аср Тошкент кўлёмаси.
- Г - XIX аср Ленинград кўлёмаси.
- Д - Ленинград миниатюралар кўлёмаси.
- Е - Қозон университет кўлёмаси.

Хар бир кўлёмани харф билан белгилашдан мақсад, уларни вариантлар қисмида ифодаландир ("Вариантлик" бўлигига қаранг). П.Шамсиев яна "Фарҳод ва Ширин" ва "Сабъан сайёр" достонлари илмий-танқидий матнини ҳам яратган, яна таъкидлаш керакки, илмий танқидий матн ана шу матн яратилган ёзувда (юқоридаги мисоллар учун эски ўзбек ёзувида) берилгани шарт. Чунки транслитерация жараёнида асл матн ёзуви хусусиятлари бошқа ёзувда ўзининг тўлиқ ифодасини тошмаслиги мумкин.

Тошбосма (литографик) нашр. 1874 йилдан Туркистонда тошбосма усулида китоб нашр этиши бошланди. Бу дастлабки тошбосма матбиа Хива хони Муҳаммад Раҳим II саройида ташкил этилган. Тошбосма нашр учун матн, аввалига эски ўзбек ёзувида кўлда махсус қоғозга кўчирилган. Ундан эса тошқолига кўчирилган. Тошқолини билан 500-600 нусхагача китоб босиши мумкин бўлган. Тошбосма нашр Туркистондаги дастлабки типографиялардан бўлиб, асарнинг кўлёмасига нисбатан бир неча барқ бар тезроқ тарқалишини таъминлаган. Тошбосма нашр учун матн тайёрлашда жаттот кўлёмаларни маълум даражада ўрганиб, уларнинг ишончлиги асосида тошбосма учун матн тайёрлаган ва муайян матншунослик фаолиятини олиб борган. Тошбосма нашрларга халқ достонларининг кўплаб нашрларини мисол келтириши мумкин.

3. Транскрипцион нашр. Юқоридаги нашр турида аслият ёзуви сақланган бўлса, бу турда аслият тилини акс эттириши мақсад қилиб олинади. Ўзбек мумтоз адабиёти манбаларининг транскрипцион нашрлари асосан икки жил ёзувда берилади:

1. Латин ёзувида
2. Кирилл ёзувида.

Транскрипцион нашрга Қ. Каримов томонидан тайёрланган Юсуф Хос Ҳожибининг "Кутаду билиг" достони (Тошкент, 1971) нашри ва Қ. Махмудов тайёрлаган Аҳмад Югнакийнинг "Ҳайбатул хақойиқ" асари (бу нашр муаллифининг "Аҳмад Югнакийнинг "Ҳайбатул хақойиқ" асари ҳақида" (Тошкент, 1972) китобига киритилган) нашрини мисол билан олиши мумкин. Транскрипцион нашр кўпроқ тилшуносларга мўлжалланади.

4. Транслитерацион нашір. Бу нашірда матниниң аслиятдаги ёзуви бошқа ёзувга ўгириб берилади. Ушга ҳозирги кундаги ёзувимизда нашір этилган классикларимиз мероси жой олган барча китобларни мисол қилиб келтириши мумкин. Агар юқоридаги нашірлар фақат олимларга мўлжалланиб, матниниң турли жиҳатларини илмий томондан кузатиш имкониятини яратса, транслитерацион нашір оммабон ҳам бўлиши мумкин. Шунга кўр, бу турдаги нашір яна академик нашір ҳам бўлиши мумкин. Академик нашір - муайян ижодкор меросини тўлалиғи, мавжуд маълумотлар, матн ва қўлёзмалар асосида, изоҳ ва кўр атичлар билан нашір қилиниди. Бизда Ойбек, Ҳ.Олими эи, Ҳамза ва Ғ.Ғулс меросиниң академик нашіри амалга оширилган. Академик нашір олимларга мўлжалланади. Унинг асосида асарниң илмий-оммабон нашіри - оддий китобхонларга мўлжалланган нашіри ва бошқа турдаги соддароқ нашірлар амалга оширилади. Академик нашірни бошқа нашірлардан ажратиб турувчи энг асосий хусусияти унда муайян асар, унинг вариантлари, яратилиш тарихи ҳақидаги бор маълумотларниң берилгани ва, умуман, илмий-техник аппаратиниң кучли бўлишидир. Нашірлардаги илмий-техник аппарат нашірдаги матнни ўқувчиға изоҳлаб тушунириб етказишга хизмат қилувчи воситалардир. Уларга асардаги баъзи ўринларни тушунирувчи изоҳлар, қийин сўзлар лугати, номлар ва атамалар кўрсаткичи кириши мумкин. Масалан, Навоиниң "Ҳазойидул маоний" девонини нашір этиган Ҳ.Сулаймонов сўнги, тўртинчи девон - "Ҳазойидул жибор" ниң охиридаги "Илова" қисмида изоҳ ва кўрсаткичларни келтирган.

II ҚИСМ

ЭСКИ ЎЗБЕК ЁЗУВИДАГИ МАТН УСТИДА ИШЛАШ

МАТНШУНОСЛИК ФАОЛИЯТИ

Матншunosлик билан шуғулланаётган талаба юқоридаги қисмда берилган энг умумий маълумотларни ўзлаштириб бўлгач, амалий ишга киришади. У ўзини учун керакли бўлган матн ўрин олган кўлёмалар билан таъиниши учун улар сақланадиган фондга боради. Фонд - кўлёмалар ва тошбосма китобларнинг сақланиши жойи. Асар матни кўчирилган кўлёмалар ҳам, улар сақланадиган фондлар ҳам бир нечта бўлиши мумкин. (Масалан, Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Шарқшunosлик институти ёки Кўлёмалар институти фондлари ва бошқалар). Муайян асар матни қайси фондда сақланишини билгани учун матншunos, албатта, бевосита фонднинг ўзинга бориши шарт эмас. У фонд каталогини наشري (фондда сақланувчи асарлар рўйхати берилган китоб) дан фойдаланиши ҳам мумкин. Масалан, Шарқшunosлик институтида сақланадиган кўлёмалар манбалар ҳақидаги қисқача маълумотни "Собрания Восточных рукописей АН РУ" (қисқартириб "СВР" деб аташади) деб номланадиган II томлик наширдан ёки Кўлёмалар институтидаги ҳар бир манбага доир ахборотни "Каталог фонда институти рукописей" (бу каталогнинг ҳозирча икки томи чиққан) асаридан олиши мумкин. Матншunosлик тадқиқотлари осон бўлиши ва умуман, кўлёмаларни илмий муомиллага олиб кириши учун бу институт ходимлари манбаларни тавсифлаб чиқадилар. Тавсифлаш - муайян манба ҳақида қисқача маълумотнома беришидир. Биз юқорида матншunosлик учун манбашunosлик хизмат этишини таъкидлаб ўтгандик. Ҳар бир матншunos, дастлаб, манбашunosликдан хабардор бўлмоғи зарур. Ана шу жараёнинг бевосита амалиёти қай асосда бўлишини билгани учун биз манба тавсифи тартиби билан таништириб ўтамиз. Тавсиф қуйидагича бўлади:

Инвентарь рақами (яъни, фонддаги сақланиш рақами)

Араб алифбосидаги асар номи.

Рус алифбосидаги асар номи.

Асар муаллифи ҳақида маълумот: муаллиф ким, у қачон ва қаерда яшаган. Унинг исми тарифи араб алифбосида, сўнг ҳозирги алифбода, тутилган йили ва вафоти аввал ҳижрий, сўнг мелодий рақамда (ёки аср рим рақамида) берилди. Асар муаллифи қўлёзмада кўрсатилмаган бўлса, бу ҳақда айғиб ўтилади. (Лекин имкони борича, бошқа манбаларни қиёслаш воситасида матн муаллифи аниқланиши ва тавсифда қайд этилади.)

Асар ҳақида қисқача маълумот: умумий сақланиш ҳолати (тўла ва мукаммал эмаслиги), қоғози ва сийҳи, хат услуби ҳақида маълумот берилди, сўнг ёзув тартиби, жойланиши, безаклари, унвон ва колофонлари ҳақида сўз болади. Нухса муқоваси, ундаги муҳр ва ёзувлар ҳақида таърифлади. Агар мажбул бўлса камчиликлари ва ўзига хос боғқа аломатлари айғилади. Нухсанинг кўчирилиши тарихи ҳижрий ва мелодий рақамда (дроб билан) берилди, котиб номи аввал араб алифбосида сўнг ҳозирги алифбода ёзилади.

Сўнги маълумотлар: varaқлар сони ва китоб формати берилди. Агар асар китобнинг ўртасида жойлашган бўлса varaқлар сони берилди ва қавс ичида қайси саҳифадан бошланиб қайси саҳифагача давом этиши кўрсатилади. Форматларда аввал кичик рақам, сўнг катта рақам ёзилади. Асарнинг бошланиши (асарлар асосан бисмиллоҳ билан бошланади) ва охиридан бир қумла, ё шеърлардан бир мисра олинади. (Бунда асар охиридаги котибнинг сўзлари тушиб қолади).

Нихоят, янада қўлёзма фондларидаги маълумотлар билан тўлдирилади.

АСАРНИНГ БОШҚА НУСХАЛАРИ ҲАҚИДА

(җша асар)

Асарнинг араб ёзувидаги номи

Бу нусханинг таркиб ва мазмун жиҳатдан аввалги нусха билан бир жиҳати, фарқи бўлса, қай даражада эканлиги ёзилади. Аммо автор ҳақида маълумотлар ёзилмайди. Асар қачон, қаерда ва ким томонидан кўчирилгани кўрсатилади.

Нусха ҳолати ва бошқа маълумотлар аквалгидек кўрсатилади.

Эслатма:

1. Илмий тавсиф асосида китобда бор маълумотлар ёзилади, йўқ маълумотлар ёзилмайди. Масалан, котиб исми, кўчирилган жойи, муқоваси йўқ бўлса, таъкидлаб ўтирилмайди. Китобнинг таъминий кўчирилган асри кўрсатилгани маъқул.

2. Бир асар такроран тавсифланганда "Ўша ас. р" деб кўрсатилади. Аммо қавс ичида китобнинг номи ёзилмоғи шарт.

Асар тавсифлаб бўлингандан сўнг, тартиблангитирилиб, каталоглар яратилиш учун ишлатилади. Каталогда тавсифдаги маълумотлар ихчамроқ тарзда берилди.

Энди кўлёмалар институти фондидаги Алишер Навоийнинг "Мажолисун нафис" асари нусхаси фонд каталоги нашрида қандай берилганлигини намуна тарзида келтирамиз (қarang: Каталог фонда институтга рукописей. Т.1, Ташкент, 1989, С.52-53).

مجالس النفايس

429

Нафис мажлислар

Алишер Навоий машҳур тазкирасининг муътабар нусхаларидан бири. Тошилик ўрнига кўра ушбу кўлёмма Қўқон нусхаси номи билан аталади. Настаълиқ ёзувида ҳаттотлик санъати билан XVI асрда кўчирилган. Матн қорада, сарлавҳалар эса қизил сийёҳда ҳар бир саҳифага 15 қатордан битилиб, зарҳал ҳошияга олинган. Матндаги шеърини нарч тария ажратили белгилари - مطلع "матлаъ" ва بيت "байт" сўзлари қизил ва яшил сийёҳ

билан ажратиб кўрсатилган. Биринчи бетда олтинранг қуёш тасвири, иккинчи бетда асар бошланишидан олдин бўлса, заржал ва бошқа ранглар билан битилган унвон мавжуд. Қўлёзма титилиб бирмунча эскирган. Муқобаси кейинчалик картондан ишланган. Қўчирилиш санаси 999 (1588 йил. Котиби XVI асрнинг машҳур хаттотларидан бўлиши

محمد و انبرين زرين قلم

Махмуд Анбарини Зарринқалам, 16x23 см ҳажмидаги 88 варақдан иборат

СВР. 1. 127. № 304-305; У. 77-78. № 3570

ЎША АСАР

1435/II

Матншунос фонд каталоги напридан фойдаланмасдан туриб, бевосита фонднинг ўзига бориб ҳам муайян асар қўлёзмасини картотекадан излаб топиши мумкин. Картотека - тавсифдаги маълумотларнинг қисқа, лўнда шаклда карточкаларда ифодаланиши. Картотекадан худди кутубхонадаги китобларни излагандек асар қидариб топ. лди. Лекин оаъзи асарларнинг муаллифи аниқланмаган бўлиши ёки умуман, матншуноснинг қўлидаги маълумотлар етарлига бўлмаслиги мумкин. Мана шуларни назарда тутиб, иш осон кечishi учун картотекада ҳар бир асар бир неча хил ёндашувда кўрсатилади. Картотека араб алифбоси тартибда, қўлёзма ёзилган ёзув ва тилда битилади. Картотека қўлидаги турларда тузилган бўлиши мумкин.

1. Асар муаллифи бўйича картотека.

Буада асар муаллифининг исми шарифи бўйича асар изланади.

2. Асар номи бўйича картотека. Энди асар номланганини билдибюқ узи излаш мумкин бўлади.

3. Асарнинг фонддаги санкланиш рақами (инвентарь рақами) бўйича картотека. Бу рақамни биллиш билан асарни излаб топиши мумкин.

4. Мавзулар бўйича картотека. Асар муайян мавзулар бўйича изланади

Ҳар бир асар тўғрисидаги маълумот қўлидаги карточкага ёзилган бўлади: